

BAROKKE INFLUENCERS

BAROKKE INFLUENCERS

Jezuïeten, Rubens
en de kunst van het overtuigen

Onder redactie van
Pierre Delsaerd
en Esther Van Thielen

Met bijdragen van
Nils Büttner
Bea Cantillon
Pierre Delsaerd
Ria Fabri
Piet Lombaerde
Guido Marnef
Hubert Meeus
Hildegard Van de Velde
Herman Van Goethem
Joris Van Grieken
Steven Van Impe
Tine Van Osselaer
Esther Van Thielen
Marc Van Vaeck
Johan Verberckmoes
Bert Watteuw

WOORD VOORAF

- 7 **Barokke Influencers verandert je kijk op de toekomst**
Bea Cantillon, Herman Van Goethem

INLEIDING

- 10 **‘De laurier van dit bos, de zon van deze hemel’**
Pierre Delsaerd, Esther Van Thielen

- 16 **De jezuïeten – Bezielers van de katholieke
reformatie in het zeventiende-eeuwse Antwerpen**
Guido Marnef

- 36 **JEZUÏETEN EN NOVICEN**
Pierre Delsaerd

- 42 **Antwerpse prenten (1550–1650): een succesverhaal**
Joris Van Grieken

- 62 **SCHOLIEREN EN HUN OUDERS**
Hubert Meeus

- 72 **VOLGERS**
Steven Van Impe, Tine Van Osselaer

- 82 **BEZOEKERS**
Hildegard Van de Velde

92	Rubens en de jezuïeten Nils Büttner, Bert Watteeuw
104	Rubens' plafondschilderingen Nils Büttner, Bert Watteeuw
136	Aguilón, Huyssens en Rubens als barokke influencers: de Ignatiuskerk Ria Fabri, Piet Lombaerde
168	ANTWERPENAREN Guido Marnef
178	ANDERSGELOVIGEN Pierre Delsaerd, Guido Marnef
186	SPEELSE GODDELIJKE LIEFDE Marc Van Vaeck, Johan Verberckmoes
199	Over de auteurs
200	Barokke Influencers in het Snijders&Rockoxhuis in Antwerpen
202	Beknopte bibliografie
204	Index
206	Colofon
207	Fotoverantwoording

Barokke Influencers verandert je kijk op de toekomst

In Antwerpen komt de hele wereld samen. Dat is vandaag zo, maar dat was ook al zo bij het ontluiken van de moderne wereld in de zestiende en zeventiende eeuw. Met haar haven was de stad een draaischijf voor de handel in goederen en ideeën. Kooplieden en avonturiers trokken eropuit, ondernemers zagen overal kansen en tegelijk met de vele kostbare grond- en voedingsstoffen stroomde ook nieuwe en originele kennis binnen. Die kennis werd verteerd en verwerkt tot nieuwe inzichten, die via diezelfde haven en dankzij de persen van Plantijn en de Moretussen opnieuw de wereld werden ingestuurd.

Waar veel mensen samen zijn, ontstaan fricties. Waar ideeën en gedachten vrijelijk kunnen gedijen en tot wasdom komen, botsen visies. In een tijd waarin het wereld- en mensbeeld kraakt en transformaties ondergaat, voelt iedereen dat er veel op het spel staat. In de vroegmoderne tijd uit zich dat in nietsontziende godsdienstoorlogen. De geboorte van de moderne mens was verre van pijnloos. De nieuwe materiële, intellectuele en spirituele rijkdommen zijn ongelijk verdeeld en bieden slechts weinigen het uitzicht op een beloftevol en welvarend leven. Nieuwe mogelijkheden gaan gepaard met grote uitdagingen en confronteren de moderne mens des te intenser met belangrijke vragen. Het zijn vragen die ons vandaag nog altijd bezighouden, gaande van levensbeschouwelijk pluralisme en toenemend individualisme tot een rechtvaardige verdeling van welvaart en reële onderwijskansen voor iedereen.

De tijd van de barok was turbulent. In dat tijdsgewricht zag de orde van de jezuiten het licht en ontwikkelde ze zich tot een wereldwijd vertakte congregatie, van wie de leden het hart naar God richtten, maar met beide voeten in de wereld stonden. Niet toevallig streken de jezuiten ook in Antwerpen neer. En hoe! Met de bouw van de Sint-Carolus Borromeuskerk

in 1615–1621 dwongen ze elke voorbijganger op te kijken. Met hun uitgekende onderwijsstrategie – ook voor de zwaksten in de maatschappij – bereikten ze een ongezien groot publiek. Ze maakten van Antwerpen dé Mariastad en hét bolwerk van de Contrareformatie.

De tijd mocht dan turbulent zijn, het vertrouwen van de jezuiten in de toekomst was rotsvast. Velen onder hen verkenden taboeloos nieuwe en soms gedurfde denksporen. En zo communiceerden ze ook: met vertrouwen en overgave. Het is juist dat vertrouwen in de toekomst – op een moment van verschuivende economische, sociale, religieuze, filosofische en wetenschappelijke tektonische platen – dat de jezuiten aanzette tot sociale actie (onder meer via onderwijs), en dat nu nog steeds inspirerend werkt. Voor de jezuiten in de zeventiende eeuw en vandaag was en is dat vertrouwen geworteld in een sterke religieuze overtuiging. Tegenwoordig hoeft geloof niet noodzakelijk de bron te zijn van dat vertrouwen. Andere overtuigingen en fundamenten bieden ook houvast.

De zoektocht naar de wortels van dat vertrouwen in de toekomst, met een daaraan ontspruitend sterk sociaal engagement, is voor UCSIA (Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen) en de Universiteit Antwerpen de aanleiding om het materiële en immateriële erfgoed van de jezuiten uit de zeventiende eeuw opnieuw te verkennen. Niet als een eindpunt, maar als een vertrekpunt. Als de basis voor een heel stadsfestival met tentoonstellingen, lezingen en debatten, wandelparcours en muziekoptredens. Om op zoek te gaan naar dat vertrouwen van de jezuiten in de toekomst. Onze toekomst.

Bea Cantillon, Voorzitter Raad van Bestuur UCSIA

Herman Van Goethem, Rector Universiteit Antwerpen

AFB. 1 Daniël Seghers, *Sint-Franciscus Xaverius in een bloemenkrans*, 1645 ?,
olieverf op doek, 128,5 × 91,5 cm. Antwerpen, Regio ELC Sociëteit van Jezus

‘De laurier van dit bos, de zon van deze hemel’

Pierre Delsaerd en Esther Van Thielen

Dit boek en het tentoonstellingsdrieluik, waarbij het meer context en bijkomende inzichten biedt, zijn aanvankelijk gegroeid uit een intuïtie: dat het mogelijk moet zijn om de betekenis van de jezuïeten in de zeventiende eeuw te illustreren aan de hand van hun omgang met visuele media. En door te benadrukken dat ze die media destijds inzetten om anderen te overtuigen van hun inzichten. Dat het met andere woorden ging om strategische communicatie: een vorm van communiceren die mensen wil doordringen van bepaalde principes en aan wil zetten tot een specifiek gedrag. Communicatie waarbij het erop aankomt de juiste middelen doelmatig te gebruiken. Deze intuïtie bleek overeen te stemmen met wetenschappelijk onderbouwde inzichten uit de onderzoeksliteratuur. In de zeventiende eeuw vormden de jezuïeten een van de hoekstenen van de Contrareformatie, een stroming die de positie van het katholieke geloof wilde verstevigen en de kerk wilde verdedigen tegen dissidente religieuze stemmen. De jezuïeten toonden zich meesters in strategisch communiceren. Dát is de betekenis die schuilgaat achter de bewust anachronistische titel *Barokke Influencers*.

Op dat inzicht entte zich een zekerheid: als we dit verhaal willen vertellen met betrekking tot de jezuïeten in de Zuidelijke Nederlanden – een gebied dat in grote lijnen samenviel met het huidige België, zij het grotendeels zonder de provincies Luik en Limburg – dan is het aangewezen om de blik vooral te richten op de stad Antwerpen. Zoals zal blijken, gold Antwerpen in de late zestiende en de zeventiende eeuw als een ‘frontierstad’ van het katholieke zuiden van de Nederlanden. De stad had een strategische ligging dicht bij de grens met de overwegend calvinistische Republiek in het Noorden – een gebied dat dan weer in grote lijnen samenviel met het huidige Nederland. De Sociëteit van Jezus splitste haar wereldwijde werking op in ‘provincies’. Het bestuurlijke centrum van de zogenaamde *provincia flandro-belgica* (de Nederlandstalige gewesten in het katholieke Zuiden) bevond zich in Antwerpen. Het kreeg er de vorm van een omvangrijk gebouwencomplex aan het huidige Hendrik Conscienceplein, met het professenhuis, het sodaliteitsgebouw en de Sint-Ignatiuskerk, de huidige Sint-Carolus Borromeuskerk. Tekenend voor de nauwe banden tussen Sociëteit en Scheldestad zijn de lyrische verzen die Carolus Scribani, de toenmalige rector van het Antwerpse jezuïetencollege, aan de stad wijdde in zijn boek *Antverpia* uit 1610. Hij stelde onder meer:

‘De Nederlanden zijn het bos van de wereld,
 En de laurier van dit bos is
 Antwerpen.
 (...)
 De Nederlanden zijn de hemel van de wereld,
 En de zon van deze hemel is
 Antwerpen.’

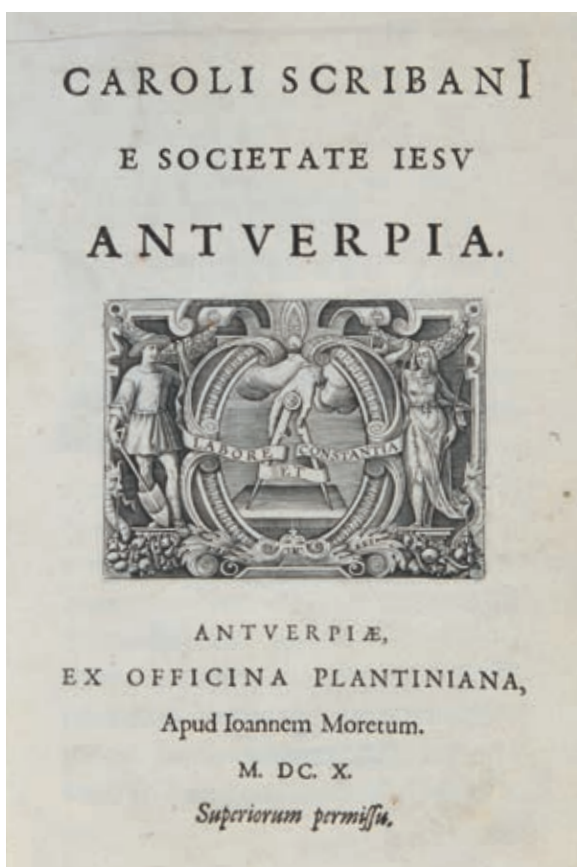
Van de rijkdom van het thema ‘Barokke Influencers’ getuigt de omvang van de tentoonstelling. Correkter is het te spreken van tentoonstellingen, in het meervoud dus, want onder de overkoepelende titel gaat een tentoonstellingsdrieluik op verschillende locaties schuil: in de eerste plaats de Sint-Carolus Borromeuskerk, gevolgd door het Snijders&Rockoxhuis en de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience.

In Antwerpen vonden de leden van de orde – intellectuelen, zielenherders, leraren, polemisten en wetenschappers – de infrastructuur die nodig was om hun inzichten in overtuigende woorden en beelden om te zetten: een bloeiende

artistieke scène, alom geprezen schilders en prentkunstenaars, talrijke drukkersbedrijven en een uitgeversector met internationale uitstraling. Ook meer bescheiden spelers deelden in hun opdrachten, zoals de talrijke kleinere grafische bedrijfjes die religieuze kopergravures in hoge oplagen bleven drukken, en dit zelfs tot in de vroege negentiende eeuw, ook al waren de koperplaten toen allang versleten.

Het zal niet verbazen dat de in dit boek gereproduceerde objecten heel vaak uit Antwerpse collecties komen: boeken en boekjes, prentenreeksen en losse devotieprentjes, plattegronden, schilderijen en olieverfschetsen. De instellingen die het meeste materiaal leveren, richten zich in hun collectiebeleid onder meer op de sporen die de jezuïetenorde in de stad en bij uitbreiding de Nederlanden heeft nagelaten. Het Ruusbroecgenootschap en de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek bouwen voort op initiatieven van Antwerpse jezuïeten in de negentiende en de twintigste eeuw. Zo zet de bibliotheek van de Universiteit Antwerpen onder meer de bibliotheek voort van de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius, die op haar beurt de bibliotheekwerking continueerde van het in 1852 gestichte Sint-Ignatiusinstituut. Het Ruusbroecgenootschap, vandaag een onderzoeksinstituut van de Universiteit Antwerpen, werd in 1925 opgericht door vier jezuïeten die de geschiedenis van de spiritualiteit in de Nederlanden wilden onderzoeken. De eigen bibliotheek van de instelling weerspiegelt bewust de activiteiten die de Sociëteit op dit gebied ontplooidde vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw. Ze wordt hierin gesteund door de Stichting Jezuietenerfgoed, een samenwerkingsverband tussen de Universiteit Antwerpen en het Universitair Centrum Sint-Ignatius Antwerpen (UCSIA). De Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience is dan weer een voortzetting van de oude stadsbibliotheek van Antwerpen. Samen met het Museum Plantin-Moretus verzamelt ze het rijke typografische erfgoed van de stad, waarin de productie van jezuïetenauteurs zo sterk vertegenwoordigd is.

Maar dit boek kijkt verder. Want ook in andere steden van de Zuidelijke Nederlanden speelden de jezuïeten een belangrijke rol in het kerkelijke, religieuze en intellectuele leven. In haast elke belangrijke stad was er wel een jezuïetencollege gevestigd. Vermeldenswaard is zeker de universiteitsstad Leuven, waar de orde bovendien cursussen theologie en wijsbegeerte organiseerde in een eigen studiehuis. De jezuïetenkerk van weleer – de Sint-Michielskerk aan de Naamsestraat – is een monumentale getuige van de sterke aanwezigheid van de orde. Vandaag bewaart de Maurits Sabbibliotheek van de Leuvense faculteit Theologie en Religiewetenschappen zeer rijke collecties met betrekking tot het werk van de jezuïeten in België en Nederland. Verder is dit ‘jezuïetenerfgoed’ in nog veel meer

AFB. 2 Titelpagina van Carolus Scribani, *Antverpia*, Antwerpen: Jan I Moretus, 1610. Universiteit Antwerpen, Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, inv. RG 2030 H 6

AFB. 3 Philips de Mallery, *Ignatius en Franciscus Xaverius*, na 1622, ingekleurde kopergravure, 193 × 154 mm.
 Universiteit Antwerpen, Bibliotheek van het Rusbroecegenootschap, inv. RG-PC H1: Ignatius van Loyola 12.1.1

verzamelingen terug te vinden. Dat is onder meer het gevolg van de wijze waarop de Sociëteit de laatste decennia van het ancien régime doormaakte. In de Zuidelijke Nederlanden werd de orde in 1773 opgeheven, als gevolg van een uitvoeringsbesluit van Maria Theresia, de keizerin die toen ook soeverein over de ‘Oostenrijkse’ Nederlanden regeerde. De bibliotheken van de jezuïetencolleges en van het Antwerpse professenhuis kwamen onder de hamer tijdens epische veilingen in de jaren 1777–1780. Boeken en andere documenten met een jezuïetenherkomst raakten zo verspreid over de vier windstreken. De kostbaarste werken waren vooraf opzijgezet om ze onder meer in de Bourgondische Bibliotheek in Brussel op te nemen. In KBR, de Koninklijke Bibliotheek van België, kunnen ze nu nog altijd worden geraadpleegd.

Nog verder moeten we kijken als we willen onderzoeken welk aandeel Peter Paul Rubens in de barokke beeldtaal van de jezuïeten had. We verlaten dan het terrein van de bibliotheken – al had Rubens ook een belangrijk aandeel in enkele spraakmakende jezuïetenpublicaties – en betrekken ook de architectuur en de schilderkunst in ons onderzoek. Rubens was lid van een van de zogenaamde Mariasodaliteiten, die in Antwerpen over een apart gebouw beschikten. Het interieur van dat gebouw vormt het onderwerp van de tentoonstelling in de Nottebohmzaal van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, waar de *sodales* tot 1773 hun vergaderingen hielden. Voor een van de kapellen van de sodaliteit schilderde Rubens een *Annunciatie*. Verder verleende hij zijn medewerking aan het ontwerp van de gevel van de Antwerpse Sint-Ignatiuskerk. En naast twee monumentale altaarstukken, vandaag in het Kunsthistorisches Museum in Wenen, schilderde hij voor diezelfde kerk een indrukwekkende reeks van 39 plafondschilderijen. De originele doeken gingen weliswaar verloren in de brand van de kerk in 1718 – het gevolg van een blikseminslag – maar heel wat olieverfschetsen en voorstudies in grisaille zijn bewaard in museumcollecties wereldwijd. Dat zovele exemplaren samen kunnen worden getoond in dit boek en in het tentoonstellingsluik in het Antwerpse museum Snijders&Rockoxhuis is zonder meer uniek.

Dit boek bevat twee soorten teksten. De bijdragen die geschreven werden door de curatoren van *Barokke Influencers* volgen de structuur van de tentoonstellingen in de Sint-Carolus Borromeuskerk en het Snijders&Rockoxhuis. Het uitgangspunt zijn de verschillende publiekscategorieën die destijds met de beeldtaal van de jezuïeten te maken kregen: de jezuïeten zelf, en zij die een lange en intensieve opleiding volgden vooraleer ze hun definitieve geloften uitspraken; hun ‘volgers’, leken die lid waren van de al vermelde sodaliteiten of hun werk steunden als ‘geestelijke dochters’; scholieren op de banken van de

jesuïetencolleges en hun ouders die jaarlijks de opvoeringen van didactische toneelvoorstellingen bijwoonden; bezoekers uit binnen- en buitenland die overweldigd waren door de Sint-Ignatiuskerk, niet het minst tijdens feestelijke jubilea en andere speciale gelegenheden; Antwerpenaren die deelnamen aan enkele groots opgezette spektakels in de stedelijke ruimte én in diezelfde kerk; en ten slotte mensen in verre streken die door de missioneringsactiviteiten van de jezuïeten op hun beurt met deze barokke beeldtaal in contact kwamen. Eerder dan al deze invalshoeken uitputtend te behandelen, werd ervoor gekozen om concrete casussen te bespreken. Zo hopen we de thema’s aanschouwelijk en tastbaar te maken, ook voor een niet-gespecialiseerd publiek.

Tussen deze teksten door zijn essays opgenomen die dieper ingaan op welbepaalde aspecten van het overkoepelende thema. Het boek vangt aan met een breed panorama van de geschiedenis van de jezuïeten tegen de achtergrond van de katholieke reformatie in het Antwerpen van de late zestiende en de zeventiende eeuw. Het fungeert als referentiekader voor het hele boek. Verderop volgt een bijdrage over de grafische technieken en hun beoefening in Antwerpen tijdens de genoemde periode. Om impact te hebben, was het essentieel om beelden in een hoge oplage te kunnen produceren. Met hun verfijnde gravures genoten Antwerpse plaatsnijders een sterke reputatie en de jezuïeten speelden daar maar al te graag op in. Twee essays behandelen de figuur van Peter Paul Rubens: ze verkennen zijn relatie met de jezuïetenorde en analyseren de al vermelde plafondschilderijen die hij ontwierp voor de Sint-Ignatiuskerk. In de laatste bijdrage wordt de Antwerpse jezuïetenkerk zelf aan een uitvoerige analyse onderworpen. Behalve aan de onderdelen van het gebouw en aan de inplanting ervan in het Antwerpse stadsweefsel besteden de auteurs ook ruim aandacht aan de inspiratiebronnen van de architecten. Deze laatsten waren zelf jezuïeten. Hun ontwerp getuigt ook vandaag nog van de *influencers*-mentaliteit die eigen was aan de orde waartoe ze behoorden.

Zoals gezegd komen boek en tentoonstelling voort uit een intuïtie en een zekerheid. Maar ze zijn ook het resultaat van een langdurige en intensieve samenwerking en dat stemt ons dankbaar. De curatoren die het project vormgaven en de auteurs van de teksten in het boek hebben hun creativiteit en deskundigheid ruimhartig met ons gedeeld. Hetzelfde geldt voor de scenografen van Exponanza, voor de Kerkfabriek van de Sint-Carolus Borromeuskerk, voor alle betrokken conservatoren, bibliothecarissen, bruikleengevers, communicatiemedewerkers, uitgevers, vertalers en redacteurs. Samen met de intendant van het *Barokke Influencers*-stadsfestival en met de overheden van UCSIA en UAntwerpen zorgden ze ervoor dat we door de laurierstruiken steeds het bos zijn blijven zien.

AFB. 4 Anoniem, *S. Rosalia*, 18de eeuw ?, handgekleurde en beklede kopergravure op perkament, 170 × 140 mm.
Universiteit Antwerpen, Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, inv. RG-PC Beklede devotieprenten 9a

AFB. 1 Gerard Seghers, *De heilige Ignatius van Loyola heeft een visioen terwijl hij de boodschap van de jezüeten uitschrijft*, ca. 1630, olieverf op paneel, 36 × 27 cm. Privéverzameling

De jezuieten – Bezielers van de katholieke reformatie in het zeventiende-eeuwse Antwerpen

Guido Marnef

12 september 1621 was voor de Antwerpse jezuieten een feestelijke dag. De bisschop van Antwerpen, Joannes Malderus, wijdde in aanwezigheid van zowat alle notabelen en een massa volk de Antwerpse Sint-Ignatiuskerk, waarvan de bouw zes jaar eerder was begonnen. De plechtige ceremonie duurde van tien uur 's morgens tot drie uur in de namiddag. Na afloop werd een Latijns toneelstuk opgevoerd over de zalige Ignatius, de stichter van de jezuietenorde. Het stuk was geschreven door pater Joannes Bollandus (1596–1665) en werd vertoond op een podium dat vlak voor de kerk opgetrokken was. Vierhonderd fraai geklede leerlingen van het Antwerpse jezuietencollege namen aan de opvoering deel, terwijl aan de overkant van het plein een reusachtig amfitheater met honderden zitplaatsen was gebouwd. De vertoning duurde twee dagen en werd vanwege de grote volkstoeloop nog eens overgedaan.

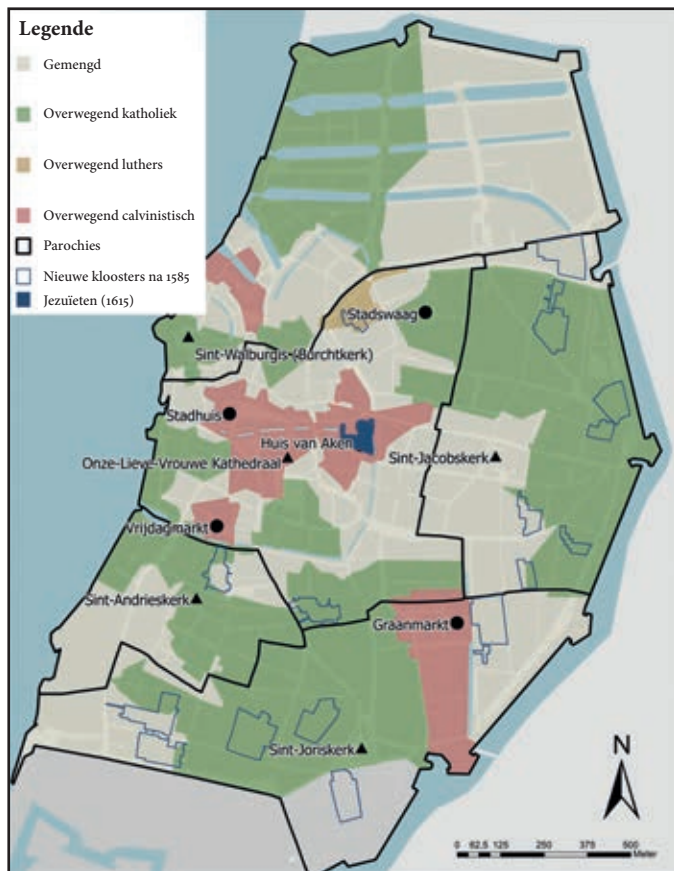
De feestelijkheden van die twaalfde september vormen een schitterende illustratie van de sterke positie die de jezuieten op dat moment verworven hadden in de stedelijke samenleving van de Scheldestad. De nieuwe prachtige barokkerk verankerde de plaats van de jezuieten in het centrum van de stad en maakte tegelijkertijd de triomf van de Contrareformatie duidelijk. Het toneelstuk, dat de proporties aannam van een echt massaspektakel, was slechts één van de vele kanalen die de jezuietepaters

aanwendden om de Antwerpenaren te overtuigen van het 'ware' katholieke geloof. De triomfantelijke inhuldiging van de nieuwe Sint-Ignatiuskerk zou ons bijna doen vergeten dat de jezuieten een goede halve eeuw eerder in Antwerpen een moeilijke start kenden in een bijzonder woelige periode.

Een moeizame start in woelige tijden

In de jaren 1530 verzamelde de Bask Ignatius van Loyola (1491–1556), een telg uit een familie van lage adel, een aantal volgelingen rond zich die zich gezellen van Jezus noemden. Hun plan om een nieuwe religieuze orde te stichten, onder het rechtstreekse gezag van de paus, werd in 1540 door paus Paulus III goedgekeurd. De oprichting van de Compagnie of Sociëteit van Jezus, ook wel de jezuietenorde genoemd, was daarmee een feit. Ignatius had een actieve religieuze orde voor ogen die te midden van de wereld stond. Prediking, onderwijs en toediening van de sacramenten behoorden tot de kernactiviteiten. Die activiteiten waren volgens Ignatius meer dan ooit nodig, want de nieuwe orde ontwikkelde zich in een snel veranderende wereld waarin de katholieke kerk onder toenemende druk kwam te staan. De Sociëteit van Jezus kende in de eerste decennia na de oprichting een snelle groei. Toen Ignatius in 1556 overleed, telde de orde al meer dan duizend leden. Toch ondervonden de jezuieten op vele

AFB. 2 Guido Marnef en Rogier van Kooten, *Kaart met de religieuze gezindten in Antwerpen aan de vooravond van de val van Antwerpen (1585), met aanduiding van de na 1585 gebouwde kloosters*, 2023. Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stads geschiedenis, GISTorical

plaatsen waar ze zich vestigden tegenkanting. De stadsbesturen waren vaak achterdochtig en langs kerkelijke zijde zagen kapitels en parochiekerken in de nieuwkomer een onnodige concurrent. Die terughoudendheid was er ook in de Lage Landen, waar de jezuïeten zich aanvankelijk in Leuven en Doornik vestigden.

Ook in Antwerpen ontplooiden de jezuïeten hun activiteiten relatief snel. Hun optreden paste binnen de positie van internationale handelsmetropool die de Scheldestad in de zestiende eeuw verworven had. In 1562 fungeerde een jonge Spaanse jezuïetenpater als predikant voor de Spaanse Natie – het institutioneel verband van de in Antwerpen bedrijvige Spaanse kooplieden. Enkele jaren later kwamen er nog twee paters bij die preken in het Nederlands en het Frans verzorgden. Omstreeks 1570 waren er al minstens twaalf jezuïeten. Toch was het klimaat in Antwerpen allerm minst gunstig voor het voeren van een pastorale actie die in het licht stond van de besluiten en maatregelen, bepaald op het toen pas beëindigde Concilie van Trente (1545–1563). De groeiende protestantse bewegingen en de beginnende Opstand tegen de Spaanse politiek in de Nederlanden zorgden voor instabiliteit. De hertog van Alva, de landvoogd van de Nederlanden van 1567 tot 1573, die de opstandige beweging met harde hand probeerde te onderdrukken en het katholieke herstel ondersteunde, was echter geen vriend van de jezuïeten. Hij vond hen onvoldoende loyaal tegenover zijn beleid in de Nederlanden. Zijn opvolger, Luis de Requesens y Zúñiga, was daarentegen een groot voorstander van de Sociëteit. Zijn onvoorwaardelijke steun aan de jezuïetenorde en de hoge verwachtingen die hij ten aanzien van de jezuïeten koesterde, bleken duidelijk uit een brief die hij in 1574 aan het stadsbestuur van Antwerpen schreef:

‘Die van de Sociëteit van Jezus hebben, waar zij ook geweest zijn, altijd op een buitengewone en vruchtbare manier goed gedaan, zowel door hun goede preken en stichting van het volk, als door het onderwijzen van de jeugd in allerlei wetenschappen, talen, deugdzaamheid en vroomheid, zodat het ons raadzaam lijkt dat zij nergens meer dan in dit land nuttig en profijtelijk zouden zijn, en in het bijzonder in de stad Antwerpen, waar er een grote samenloop van mensen van allerlei pluimage is.’¹

Nog in hetzelfde jaar konden de jezuïeten met de steun van Spaanse kooplieden het ruime Huis van Aken met aanpalende gronden in de Korte Nieuwstraat kopen. De kerk die ze daar begonnen te bouwen, werd in het voorjaar van 1575 door de bisschop van Antwerpen gewijd. Bovendien startten ze op dezelfde locatie een college dat na enkele maanden driehonderd leerlingen telde, onder wie kinderen afkomstig uit de burgerlijke en economische elite van de stad.

Het succes van de jezuiten was echter van korte duur. In het najaar van 1577 werden de politieke kaarten in Antwerpen grondig door elkaar geschud. Het stadsbestuur volgde voortaan de koers van Willem van Oranje – de leider van de opstandige beweging tegen de Spaanse politiek in de Nederlanden – en de bij hem aanleunende Staten-Generaal. De bewegingsruimte van de katholieke clerus werd steeds meer ingeperkt en dat gold zeker voor de jezuiten, die door velen beschouwd werden als handlangers van de Spaanse dwingelandij. In mei 1578 werden de jezuiten door het stadsbestuur uit de stad gebannen. De meesten vonden een toevlucht in Keulen, waar ze aansluiting vonden bij hun Duitse ordegenoten. Enkele jaren later kregen ze in Keulen het gezelschap van katholieke Antwerpenaren die hun stad na het verbod tot publieke uitoefening van de katholieke religie ontvlucht waren. Verschillende van die katholieke ballingen sloten zich aan bij de Mariasodaliteit, een broederschap die de uit Mechelen afkomstige jezuïet Franciscus Costerus (1532–1619) er had opgericht in 1575. Hier vormden ze een hecht netwerk met andere gevluchte katholieken uit de Nederlanden en – nog belangrijker – de leiders van de sodaliteit brachten de leden zelfvertrouwen, strijdbaarheid en een duidelijk afgebakende confessionele identiteit bij. De militant katholieke, contrareformatorische mentaliteit die na 1585 in Antwerpen zulke belangrijke rol zou spelen, werd in aanzienlijke mate voorbereid tijdens de Keulse ballingschap.

Braken tijdens de zogenaamde Calvinistische Republiek (1577–1585) voor de katholieken in Antwerpen moeilijke tijden aan, dan slaagden calvinisten en lutheranen erin om hun ahang sterk te vergroten en kerkgemeenschappen uit te bouwen die voor beide geloofsovertuigingen van internationaal belang waren. Na een beleg van een jaar slaagde de Spaanse landvoogd en militaire bevelhebber Alexander Farnese er echter in om het opstandige Antwerpen met zijn Spaanse leger tot overgave te dwingen. Het capitulatieverdrag dat de strijdende partijen op 17 augustus 1585 ondertekenden, bepaalde onder meer dat protestanten nog vier jaar lang in Antwerpen mochten blijven, zij het in alle stilte. Aan het einde van die periode stonden ze echter voor een duidelijke keuze: zich bekeren tot de katholieke kerk of Antwerpen verlaten. Dat Antwerpen ten gevolge van de politieke en religieuze troebelen een door en door verdeelde stad was geworden, is cijfermatig vast te stellen. Na de val van het opstandige regime wensten de nieuwe politieke machthebbers de burgerwacht en de schuttersgilden uit te zuiveren. Om dat werk tot een goed einde te brengen, lieten ze per wijk en per straat lijsten opstellen waarop de religieuze gezindte van de meer dan tienduizend burgers genoteerd werd (afb. 2). Het geeft ons een uitzonderlijke inkijk in de religieuze verhoudingen van de Antwerpse (mannelijke) bevolking in het jaar 1585.

De katholieken vormden na een aantal jaren van onderdrukking met 45 procent nog altijd veruit de sterkste geloofsgemeenschap, gevolgd door de calvinisten (26 procent), de lutheranen (15 procent) en de doopsgezinden (2 procent). In 12 procent van de gevallen kon de religieuze overtuiging niet worden vastgesteld. Het betekende in ieder geval dat de nieuwe politieke en kerkelijke leiders voor een immense opdracht stonden. Ze moesten proberen om een aanzienlijk deel van de achtergebleven protestanten te bekeren. Tegelijkertijd waren ze zich ervan bewust dat de katholieken die in Antwerpen gebleven waren, lange tijd verstoken waren van degelijk geloofsonderwijs en predicates. En ondertussen bleef het krijgsgeweld aanhouden. Antwerpen was een echte ‘frontierstad’, niet ver gelegen van gebied dat door de opstandelingen gedomineerd werd. De val van Antwerpen was een belangrijk kantelpunt, maar niemand kon in 1585 voorspellen hoe de Opstand uiteindelijk zou evolueren. Voor vele katholieke Antwerpenaren bleef de toekomst aanvankelijk nog onzeker. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de clausules die ze opnamen in hun testaments. Toen burgemeester Nicolaas Rockox (1560–1640) en zijn vrouw Adriana Perez in de jaren 1630 hun testament opmaakten, schonken ze aan het klooster van de minderbroeders geldbedragen voor missen en jaardiensten die na hun dood uitgevoerd moesten worden. Ze hielden echter rekening met het keren van de krijgskansen. Als Antwerpen opnieuw in handen van de opstandelingen zou vallen en de minderbroeders de stad zouden moeten verlaten, moesten de bedragen, voorzien voor de religieuze diensten, uitgedeeld worden aan de armen.

Jezuïeten op het voorplan na de val van Antwerpen

Na de overgave van het opstandige Antwerpen lagen de kaarten voor de jezuiten in de Scheldestad erg gunstig. Het nieuwe stadsbestuur, samengesteld onder supervisie van Alexander Farnese, bestond uit betrouwbare katholieken. Van de 97 burgemeesters en schepenen die in 1585–1621 de dienst uitmaakten, hadden er 35 een zoon die in de geestelijke stand trad, onder wie acht jezuiten. De Antwerpse jezuiten werden bovendien voluit gesteund door Alexander Farnese, die voor de opvoeding van de leken en de strijd tegen de ketterij in de eerste plaats op de jezuitenorde rekende. Mede door zijn toedoen keerden de naar Keulen gevluchte jezuiten snel terug naar Antwerpen, waar ze opnieuw hun intrek namen in het Huis van Aken. Pater Franciscus Costerus, die in Keulen een sleutelrol had vervuld, startte onmiddellijk een intense predicatieactiviteit. Hij richtte bovendien een broederschap op in de schoot van het jezuïetencollege en in december 1585 een sodaliteit met de naam Onze-Lieve-Vrouw Boodschap. Onder de eerste leden van deze laatste broederschap bevonden zich twee kanunniken van

Door ons Sodaliteit is Brabo:
 Wegh Genomen
 En inde Selve Plaats Maria's
BEELDTGEKOMEN.
 En Seder dien Tjdt. Soo Is:
 Antwerpen Vrij:
 Van t' Calvinisch Gebiet. en Teullers
 Kellerij:

Het beeld van Brabo in den poort van het Stadhuis geplaatst, word in 1587
 in 1587 ontlast, en de weeffruit gestelt, en den 28den vijfde maand, veld het
 Oogen, vromenheid in de plaats gezet.

AFB. 3 Anoniem, *Het beeld van Maria in de centrale nis van het Antwerpse stadhuis*, 18de eeuw, inkt en waterverf op perkament, 420 × 270 mm. Antwerpen, Regio ELC Sociëteit van Jezus

het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, twee leden van de stadsmagistraat en een aantal rijke handelaars. Op die manier ontstond een vruchtbare coalitie tussen de kerkelijke, de politieke en de economische elite, een aanpak die tot de kernstrategie van de jezuïeten behoorde. Onder de leden van de sodaliteit waren er opvallend veel teruggekeerde vluchtelingen uit Keulen. Verder dient vermeld te worden dat de jezuïeten in deze periode ook al vlog de steun van de bisschop genoten. Laevinus Torrentius, die eind december 1586 zijn bisschopszetel in bezit kon nemen, had een grote waardering voor de jezuïeten en deed regelmatig een beroep op hen.

De jezuïeten deden na hun terugkeer hun uiterste best om duidelijk te maken dat de publieke ruimte in de stad opnieuw gedomineerd werd door het ware katholieke geloof. Een mooi voorbeeld van dat streven is de plaatsing van een Mariabeeld in het centrale deel van de voorgevel van het stadhuis. Het in 1561–1565 gebouwde stadhuis symboliseerde toen de politieke en economische macht van de Scheldestad. De Antwerpse jezuïeten waren van oordeel dat het in de voorgevel aangebrachte beeld van de mythische Brabo aan een passende vervanging toe was. Daarom verzocht de Mariasodaliteit in juli 1586 de stadsmagistraat om er een beeld van de Maagd Maria te mogen plaatsen.² Het verzoek werd binnen de week ingewilligd, wat niet verwonderlijk was aangezien de sodaliteit ook vertegenwoordigers had in het stadsbestuur. Beeldhouwer Philip de Vos ging aan de slag. Een collecte om het Mariabeeld te financieren, bracht meer dan 500 gulden op. Onder de contribuanten bevonden zich vertegenwoordigers van de politieke elite en rijke kooplieden. Op 22 februari 1587 werd het voltooid beeld 'met groote eere ende triumphe' gewijd door pater Franciscus Costerus, in aanwezigheid van alle burgemeesters en schepenen. Een aantal dagen later werd het in de centrale nis van het stadhuis geplaatst. De finale apotheose volgde echter op 7 april, tevens de feestdag van Onze-Lieve-Vrouw Boodschap. Toen werden de voor het Mariabeeld bestemde kroon en scepter in de jezuïetenkerk gewijd en vervolgens op feestelijke wijze overgebracht naar de Grote Markt. De kroon en de scepter werden op een triomfwagen gelegd waarop ook een figuur die de stedenmaagd voorstelde, gezeten was. De wagen werd van de kerk tot het stadhuis getrokken door leden van de schuttersgilden, terwijl hun collega-schutters in militaire slagorde opgesteld stonden langs het parcours. Wanneer de kroon en de scepter op het Mariabeeld werden geplaatst, losten de op de Grote Markt verzamelde schuttersgilden een salvo, terwijl de voltallige stadsmagistraat toekeek vanop de pui van het stadhuis. Na een aantal toespraken, onder meer van de proost van de sodaliteit, kregen de verzamelde burgemeesters en schepenen van de broederschap een mooi versierd blazoën, dat ze vervolgens

op het altaar plaatsten dat zich in hun bestuurskamer bevond. Het volgens een strikt draaiboek geregisseerde ritueel maakte iedereen duidelijk dat Maria voortaan de patrones of beschermheilige van de stad was. De nauwe samenwerking van kerkelijke en wereldlijke macht was ongetwijfeld niemand ontgaan. Dat het Mariabeeld precies prijkte in het gebouw dat het centrum van de politieke macht vertegenwoordigde, was eveneens een overduidelijk statement. Maar ook elders in de stad werden de volgende decennia Mariabeelden op pleinen en huisgevels aangebracht. De Heilige Maagd was voortaan alomtegenwoordig in de stad.

Toenemende groei en invloed van de jezuïeten

Dat de jezuïeten de wind in de zeilen hadden, blijkt ook uit een aantal kwantitatieve parameters. Om te beginnen nam het aantal jezuïeten in Antwerpen snel toe. Tijdens de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw verzesvoudigde hun aantal. Waren er 25 in 1601, dan was dat aantal in 1619 opgelopen tot niet minder dan 161. Dat hoge aantal bleef lange tijd gehandhaafd. In 1663 waren er zelfs 171 jezuïeten, maar nadien ging het snel bergaf om vanaf 1684 te stabiliseren rond 115 leden. We mogen daarbij niet vergeten dat de Sociëteit van Jezus slechts één van de vele reguliere ordes in Antwerpen was. Als 'nieuwe' orde was ze echter numeriek wel het sterkst vertegenwoordigd. In 1629 waren er in de stad 475 personen die tot een mannelijke kloosterorde behoorden. De jezuïeten waren met 20,9 procent veruit de grootste mannelijke kloosterorde, gevolgd door de predikheren en minderbroeders met 14,7 procent. In de achttiende eeuw liep het relatieve aandeel van de jezuïeten terug. In 1716 waren de jezuïeten met 90 leden goed voor 14,3 procent en was de orde ongeveer even groot als die van de ongeschoeide karmelieten en de minderbroeders.³ Cijfers zeggen echter niet alles. Omdat de jezuïetenorde een actieve, nadrukkelijk op pastoraal werk gerichte orde was, reikte haar invloed beduidend verder dan de net vermelde cijfers doen vermoeden.

Via prediking, onderwijs en catechismusonderricht droegen de jezuïeten bij tot de religieuze en culturele vorming van de stedelijke bevolking. Het jezuïetencollege speelde in die aanpak een belangrijke rol. Hier kregen mannelijke adolescenten voortgezet onderwijs in het Latijn volgens de pedagogische principes die vervat lagen in de in 1599 opgestelde *Ratio studiorum*. De studie van het Latijn en in mindere mate van het Grieks stond centraal. Volgens een vast stappenplan dienden de leerlingen de grammatica en de zinsbouw van het Latijn onder de knie te krijgen zodat ze de klassieke auteurs en dichters konden lezen en declameren. Het Latijn was overigens de verplichte voertaal op het college, ook op de speelplaats. Naast de studie van de klassieke taal en literatuur besteedden de jezuïetenpaters

AFB. 4 Alexander Casteels, *Binnenaanzicht van de kapel van het jezuietencollege in de Prinsstraat*, ca. 1680, waterverf op papier, 300 × 380 mm. Antwerpen, Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet – UNESCO Werelderfgoed, inv. AV.1154

veel aandacht aan de fundamenten van het katholieke geloof. Met een humanistisch geïnspireerd maar ook contrareformatorisch onderwijs wilden de jezuiten in hun colleges de toekomstige kerkelijke, politieke en economische elite vormen.

Na de val van Antwerpen maakten de jezuiten van de herinrichting van hun college een prioriteit. Al eind september 1585 opende het zijn deuren, om de volgende jaren een snelle groei te kennen. Tussen 1611 en 1680 schommelde het leerlingenaantal bijna altijd tussen de 500 en de 600, met een hoogtepunt in 1649 met 649 leerlingen. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw deed zich een duidelijke daling voor die ongetwijfeld ook samenhang met de neerwaartse demografische trend van de stedelijke bevolking, onder meer veroorzaakt

door pestepidemieën. In de achttiende eeuw waren de hoogdagen van het Antwerpse jezuietencollege duidelijk voorbij. Aanvankelijk telde het college nog 350 scholieren, maar in de laatste decennia van zijn bestaan (1750–1773) schommelde het rond de 200 à 250. Over het sociale milieu van de leerlingen zijn geen systematische gegevens voorhanden. Zeker is wel dat zonen van leden van de politieke en economische elite uit de Scheldestad hun weg naar de school vonden. Telgen van de stedelijke middengroepen waren eveneens aanwezig. Een aantal beurzenstichtingen zorgde ervoor dat ook minder bemiddelde leerlingen er konden studeren, maar hun aandeel bleef ongetwijfeld beperkt. In 1630 stichtte burgemeester Nicolaas Rockox twee beurzen van 180 gulden en twee jaar later voegde

hij daar nog een derde aan toe. Merkwaardig genoeg zagen de jezuiteten al in 1637 van die beurzen af – wellicht een indicatie dat de doorstroming van armere leerlingen toch geen topprioriteit was. Over de geografische rekrutering van de leerlingen hebben we pas vanaf 1707 informatie. Uit de bewaard gebleven gegevens blijkt dat in de achttiende eeuw het aandeel van de Antwerpenaren doorgaans rond de 70 à 80 percent schommelde. 10 tot 20 percent van de leerlingen kwam uit het buitenland. Veruit de grootste groep buitenlanders was afkomstig uit de Republiek der Verenigde Provinciën. Het ging om katholieke Noord-Nederlanders die het in eigen land moeilijk hadden om voortgezet onderwijs met een katholieke stempel te volgen. Voor de zeventiende eeuw hebben we helaas geen gegevens over de geografische rekrutering, maar alles doet vermoeden dat het aandeel van de niet-Antwerpenaren minstens even hoog en wellicht nog hoger lag, rekening houdend met de bloei en de uitstraling die de Antwerpse jezuiteten toen kenden.⁴

De snelle expansie van de jezuitetenorde, zowel op het niveau van het ‘personeelsbestand’ als op dat van het leerlingenaantal in het college, creëerde aan het begin van de zeventiende eeuw extra materiële noden. Tegelijkertijd leidde die groei in Antwerpen tot een soort institutionele splitsing van de jezuitengemeenschap. De generaal-overste van de jezuitetenorde had al in het begin van de zeventiende eeuw het plan geopperd om in de Nederlanden een *domus professae* of professenhuis op te richten. De keuze viel op Antwerpen. Een professenhuis was een pastoraal centrum waar de eraan verbonden jezuiteten zich ongestoord op zielzorg en wetenschappelijk werk konden toeleggen. De provinciaal die aan het hoofd stond van de in 1612 opgerichte Vlaamse jezuitetenprovincie – de *provincia flandro-belgica* – resideerde in het professenhuis zodat het zich ook tot een administratief centrum ontwikkelde. Toen het professenhuis in 1616 formeel erkend werd, waren er twee zelfstandige jezuitetenvestigingen in Antwerpen met elk een eigen leiding: het in het Huis van Aken gevestigde professenhuis, dat geleid werd door een *praepositus* of proost, en het college, met aan het hoofd een rector.

Het college had bijna tien jaar eerder elders een ruimer onderkomen gevonden om het stijgende aantal leerlingen onder te brengen. Na enig aandringen bij de stadsmagistraat vond het college tijdens het rectoraat (1598–1613) van pater Carolus Scribani (1561–1629) onderdak in het grote, leegstaande Hof van Liere in de Prinsstraat. Dat Hof had aan de Engelse Merchant Company toebehoord, maar die had de stad in 1582 verlaten vanwege de oorlogsprikelen. Nog tijdens het rectoraat van Scribani werd begonnen met de uitbreiding van het gebouwencomplex zodat het in de komst van het groeiende leerlingenaantal kon voorzien. Ten behoeve van de leerlingen

die als intern aan het college verbonden waren, richtten de jezuiteten een eigen kostschool – het zogenaamde convict – op. Vanaf 1651 konden ze daarvoor de gebouwen van het Hotel van Straelen, gelegen tussen de Sint-Jacobsmarkt en de Korte Sint-Annastraat, gebruiken.

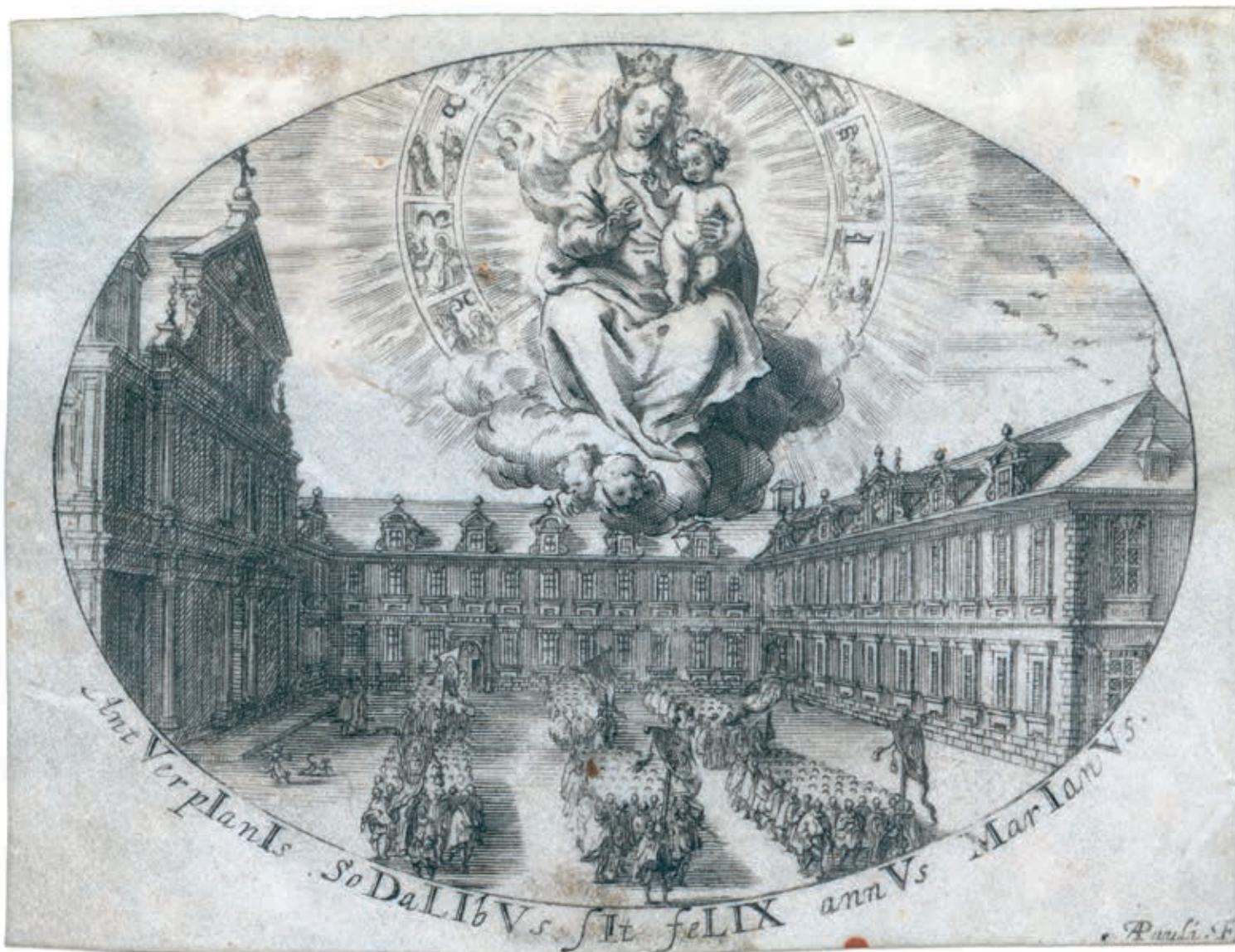
Het absolute hoogtepunt van de materiële en visuele *acte de présence* was echter de bouw van de nieuwe Sint-Ignatiuskerk (1615–1621). Rond die tijd werden er in Antwerpen nog andere kloosterkerken opgetrokken, maar de marmeren kerk van de jezuiteten overtrof die van de andere ordes in pracht en praal én in kostprijs. De Antwerpse Ignatiuskerk was overigens het meest markante onderdeel van een omvangrijker complex, gebouwd rond een nieuw gecreëerd plein (het huidige Hendrik Conscienceplein). Voor het pas opgerichte professenhuis (1616) en de Mariasodaliteiten werden eveneens passende gebouwen voorzien. Aan het gehele gebouwencomplex hing in de jaren 1615–1626 een prijskaartje van niet minder dan 535.000 gulden. Subsidies van de stad en giften van de aartshertogen Albrecht en Isabella en van Antwerpse gelovigen konden slechts een vijfde van het kostenplaatje dekken, zodat de jezuiteten tot grote onvrede van de generaal-overste immense leningen moesten afsluiten. Ze waren echter van oordeel dat de veruitwendiging van een zelfverzekerd, jubelend katholiek geloof gerust een prijs mocht hebben.

De Mariasodaliteiten – mannelijke speerpunten van de jezuitetenactie

Dat de jezuiteten erin slaagden om een aanzienlijk deel van de Antwerpse bevolking te bereiken, was mede te danken aan de door hen opgerichte Mariasodaliteiten. Deze sodaliteiten waren broederschappen die uitsluitend mannen en voor het overgrote deel leken in hun rangen telden. Via gebeden, het frequent deelnemen aan de sacramenten van de biecht en de eucharistie, en via goede werken konden de leden het tweevoudige ideaal van persoonlijke geloofsverdieping en apostolaat realiseren. De eerste sodaliteit was in 1563 in Rome opgericht en functioneerde er in de schoot van het Romeinse college. Dat voorbeeld kreeg elders navolging. In een volgende fase werden er ook sodaliteiten opgericht die leden rekruteerden in een buitenschoolse context. Zoals eerder vermeld zien we dat patroon ook terugkeren in Antwerpen in 1585. De in december van dat jaar opgerichte sodaliteit van Onze-Lieve-Vrouw Boodschap telde priesters en leden van de politieke en economische elite in haar rangen. De meeste leden hadden als ballingen in Keulen of Douai verbleven en zich daar tot overtuigde, strijdbare katholieken ontwikkeld.

Nadat de jezuiteten hun college in 1607 overgebracht hadden naar het Hof van Liere kenden de sodaliteiten in Antwerpen een sterke uitbouw en diversificatie. In 1608 kwam

AFB. 5 Andries Pauwels, *Antverpianis sodalibus sit felix annus Marianus* (een gelukkig Mariajaar gewenst aan de leden van de Antwerpse sodaliteiten), 1636, ets op papier, 69 × 91 mm. Collectie Stad Antwerpen – MAS, inv. MFA.1964.076.1445

er een sodaliteit bij voor ongehuwde mannen van twintig jaar en ouder, de zogenaamde sodaliteit van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte of de 'bejaerde jongmans'. Op een jaar tijd steeg het ledenaantal van 80 naar 264. Het volgende jaar, in 1609, gingen de jezuïeten over tot de splitsing van de in 1585 opgerichte sodaliteit van Onze-Lieve-Vrouw Boodschap. Er kwam een broederschap voor gehuwde Nederlandstalige mannen en een voor hooggeschoolde latinisten, waar onder anderen kanunniken van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel, leden van de stads-magistraat en zelfs Peter Paul Rubens deel van uitmaakten. Een jaar later volgde de stichting van een Franstalige sodaliteit, de Sodalité de la Vierge Marie entre les Wallons, die naast Walen en Fransen ook Spanjaarden en Italianen telde, voor zover zij

de Franse taal machtig waren. In 1629 telde deze sodaliteit al 301 leden. Daarnaast werd er ook aan de jeugd gedacht. In 1626 stichtte pater Willem de Pretere een broederschap voor jongens van twaalf tot zestien jaar, die vanaf 1638 de sodaliteit van Onze-Lieve-Vrouw-Visitatie werd genoemd. In 1644 volgde ten slotte een sodaliteit voor jongens die jonger dan twaalf waren – die van Onze-Lieve-Vrouw Koningin der Engelen. Het bevorderen van een mariale vroomheid behoorde van bij de aanvang tot het wezenskenmerk van de Mariasodaliteiten, zoals uit de naamgeving blijkt.

In het algemeen bleef het ledenaantal van deze sodaliteiten in de loop van de zeventiende eeuw in stijgende lijn gaan. In 1663 werd met een totaal van 3.869 leden een hoogtepunt

bereikt. De volgende decennia deed zich weliswaar een daling voor, maar met 3.200 leden in 1681 werd tegen de achtergrond van een globaal dalende bevolking nog steeds een hoog niveau gehaald. De vraag naar de sociale rekrutering van de sodaliteiten kan bij gebrek aan systematisch onderzoek niet precies beantwoord worden. Wel is het zeker dat de sodaliteit van de latinisten vooral leden telde uit de gegoede klasse. Op basis van de beroepen vermeld in het register van de gehuwde Nederlandstalige mannen stelt de Franse historicus Louis Châtellier dat er zich vanaf het midden van de zeventiende eeuw een bredere rekrutering voordeed. Vanaf dan kwamen ambachtslieden uit de textielsector en uit de tak van de hout- en lederbewerking steeds meer op de voorgrond. Wanneer een sodaliteit te groot werd, werden de leden over de verschillende wijken van de stad verdeeld en kregen ze elk een eigen bestuur. Marie Juliette Marinus stelt hierbij echter vast dat de *sodales* zich in specifieke stadsdelen concentreerden, met name in het centrale middendeel. Dat was ook het meest welvarende gebied van de stad. De meer perifere, armere wijken waren daarentegen afwezig of ondervertegenwoordigd.

Met de sodaliteiten wisten de jezuiten in ieder geval een substantieel deel van de mannelijke bevolking te bereiken. De circa 2.300 volwassenen die in de tweede helft van de zeventiende eeuw lid waren van een sodaliteit, vertegenwoordigden volgens Marinus ongeveer 16 procent van de mannelijke volwassen bevolking. De aanwezigheidsgraad bij de activiteiten van de broederschappen varieerde naargelang het type. Bij de sodaliteiten met de jongste leden kon de deelname oplopen tot 87 procent, maar dat percentage daalde naarmate de leeftijd toenam. Ongehuwden kwamen ook frequenter dan gehuwden. Via een intensief programma wensten de jezuiten de leden van de sodaliteiten te begeleiden in de belangrijke stadia van hun leven en hen te vormen tot echte modelchristenen. Om dat doel te bereiken, vertrok elke sodaliteit van een strakke organisatie. Aan het hoofd van elke Mariabroederschap stond een directeur. Deze jezuitenpater leidde de samenkomsten en trad ook op als biechtvader voor de leden. Afwezigheden dienden tijdig aan hem gemeld te worden. Op zondagvoormiddag kwamen de leden samen voor een door de directeur geleide 'exhortatie'. Tijdens die vergadering, die in principe niet langer dan een uur duurde, was er ruimte voor geestelijke oefeningen en gebed. In de namiddag volgde een 'conferentie' waarbij de leden zich andermaal onder leiding van de directeur onderhielden over een spirituele materie. Tegelijkertijd wilden de jezuiten via deze samenkomsten een veelvuldige deelname aan de sacramenten bevorderen, in het bijzonder die van de biecht en de eucharistie.⁵ Dat streven strekte zich overigens niet alleen uit tot de sodaliteiten. De paters wilden de gehele

AFB. 6 Willem de Pretere, *Handtboexken der sodaliteyt*, Antwerpen: Hendrik I Aertssens, 1620, 12°, 408 pp. Universiteit Antwerpen, Bibliotheek van het Ruusbroecgenootschap, inv. RG 3043 H 16

Colofon

PUBLICATIE

Algemene redactie

Pierre Delsaerd
Esther Van Thielen

Eindredactie

Sandra Darbé
Chantal Huys

Beeldredactie

Séverine Lacante
Brent Lambrix
Esther Van Thielen

Coördinatie

Hadewych Van den Bossche

Vormgeving

Tim Bisschop

Druk

die Keure, Brugge

Inbinding

Brepols, Turnhout

Uitgever

Gautier Platteau

ISBN 978 94 6466 624 3

D/2023/11922/13

NUR 642/654

HANNIBAL

BOOKS

© Hannibal Books, 2023

www.hannibalbooks.be

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft geprobeerd voor alle teksten, foto's en afbeeldingen de wettelijke voorschriften inzake copyright toe te passen. Wie meent nog rechten te kunnen laten gelden wordt verzocht zich tot de uitgever te richten.

Coverbeeld: Peter Paul Rubens, *De aartsengel Michaël verslaat de opstandige engelen*, ca. 1617–1620, olieverf op paneel, 46,8/47,2 × 52,4/53 cm. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. 7444

Backcoverbeeld:

Lucas Vorsterman naar Peter Paul Rubens, *De aanbidding door de koningen, naar het altaarstuk in de Sint-Janskerk in Mechelen*, 1620, gravure, 575 × 438 mm, Brussel, KBR, Prentenkabinet, inv. S.I 33360

p. 2: Paulus Pontius naar Anthony van Dyck, *De heilige Rosalia van Palermo gekroond door Onze-Lieve-Vrouw en het Kind Jezus*, ca. 1629 (detail, zie p. 75)

pp. 8–9: Anthony van Dyck, *De heilige Rosalia van Palermo gekroond door Onze-Lieve-Vrouw en het Kind Jezus, in aanwezigheid van Petrus en Paulus*, 1629 (detail, zie p. 74)

pp. 34–35: Peter Paul Rubens, *Salomo en de koningin van Sheba*, 1620 (detail, zie p. 119)

pp. 60–61: Juan Bautista Villalpando, *Het Heilige der Heiligen in de tempel van Salomo*, 1604 (detail, zie p. 141)

pp. 90–91: Peter Paul Rubens, *De annunciatie*, 1620 (detail, zie p. 115)

pp. 102–103: Peter Paul Rubens, *De heilige Margaretha*, ca. 1620 (detail, zie p. 126)

pp. 134–135: Peter Paul Rubens, *Het martelaarschap van de heilige Lucia*, ca. 1616–1620 (detail, zie p. 127)

pp. 166–167: Anton Günther Gheringh, *Interieurgezicht van de jezuïetenkerk in Antwerpen*, ca. 1665 (detail, zie pp. 84–85)

p. 198: Peter Paul Rubens, *Ester voor Ahasveros*, 1620 (detail, zie p. 122)